

प्रकरण चौथे

निष्कर्ष

व

शिफारशी

प्रकरण ४ थे
निष्कर्ष व शिफारशी

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ सारांश
- ४.३ निष्कर्ष
- ४.४ शिफारशी
- ४.५ उपसंहार

४.१ प्रस्तावना -

मानवी जीवनात वृत्तपत्राचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते. पूर्वीची वृत्तपत्रे लोकजागृतीसाठी सुरू केली होती. मात्र कालांतराने वृत्तपत्राचे स्वरूप बदलले. काळाच्या ओघात त्याच्या स्वरूप, हेतू, उद्दिष्टे यांच्यात बदल झाला तशी वाचकांची मानसिकताही बदलली. वृत्तपत्रांनी काय करावे, काय करू नये, काय द्यावे, काय देवू नये या बदलल्या त्यांच्या अपेक्षा बदलल्या. या बदलत्या अपेक्षांचा अभ्यास आपण येथे करणार आहोत.

४.२ सारांश -

या संशोधनाचे विभाजन पाच प्रकरणात केले असून वृत्तपत्राची पार्श्वभूमी या प्रकरणात आपण वृत्तपत्र ही संकल्पना नेमकी कुठून आली, तिची व्याप्ती, तिचा अर्थ काय होता. पूर्वीची वृत्तपत्रे कशी होती, त्याचा हेतू काय होता यावर विचार केला. वृत्तपत्राच्या विविध व्याख्यांबरोबर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रे, त्यांचे स्वरूप, त्याचे कार्य याचा सविस्तर विचार केला. तदनंतर स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रांचे स्वरूप, विषय, भूमिका यांचा अभ्यास करून त्यांच्यात झालेल्या बदलांवर सविस्तर चर्चा केली.

दुसऱ्या प्रकरणात आपण वृत्तपत्र व वाचक यांच्यातील सहसंबंधांचा अभ्यास केला. यात वृत्तपत्र व वाचकांचे नाते कसे असते. या नात्याचे विविध स्तर कोणते, पूर्वीच्या वाचक वर्गाची भूमिका व अपेक्षा, वृत्तपत्रातील विषय व बातम्यांचे स्वरूप, संपादकाच्या भूमिका, संपादक व वाचकांचे नाते या सर्वांचा विस्तृत अभ्यास केला. तसेच आपण स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे व वाचक वर्गाचा स्तर यावर चर्चा करताना स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे कशी होती, त्यांची भूमिका कोणती, एकविसाव्या शतकातील वृत्तपत्रांचा वाचकवर्गही कसा बदलला, वाचकांची अभिरूची कशी बदलली यावर चर्चा केली. हा वाचक विविध स्तरातील कसा आहे हे बघताना त्याचे वयोगटानुसार, व्यवसायानुसार कसे गट पडतात. त्यानुसार अभिरूची कशी बदलत जाते याचा सविस्तर अभ्यास केला.

तिसऱ्या प्रकरणात आपण संशोधनासाठी कोणती संशोधन पद्धती वापरली, त्याची उद्दिष्टे, साधने, गृहितकांची निश्चिती, व्याप्ती व मर्यादा यांचा विचार केला. संशोधनाची साधने निश्चित करून नमुना निवड केली व प्रत्यक्ष संशोधनातील कार्यवाहीत प्रश्नावल्यांचे वाटप व संकलन केले. संकलीत माहितीचे

विश्लेषण, पृथक्करण करून अर्थनिर्वचन केले. त्याच्या आधारे वाचकांच्या बदलत्या अपेक्षांचा सविस्तर उहापोह केला.

प्रस्तुत प्रकरणात आपण या सर्व विवेचनातून आलेल्या निष्कर्षांचा विचार करून योग्य त्या शिफारशी सुचवणार आहोत.

४.३ निष्कर्ष :

प्रस्तुत प्रबंधात आपण ज्या प्रश्नावल्या संकलित केल्या त्यांच्या आधारे गृहितकाची यथार्थता तपासून पाहणे महत्वाचे ठरते. संकलित केलेल्या प्रश्नावलीच्या आधारे प्रत्येक गृहितक योग्य की अयोग्य हे तपासून पहिल्यावर वृत्तपत्रांकडून वाचकांच्या नेमक्या कोणत्या अपेक्षा आहेत याचा अंदाज येतो.

४.३.१ गृहितकांची यथार्थता:

- १) वृत्तपत्र व राजकारण यांचा जवळचा संबंध असल्याने प्रत्येक वृत्तपत्राचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन बनतो हे गृहितक योग्य आहे असे बहुसंख्य वाचकांच्या मतावरून म्हणता येईल.
- २) वृत्तपत्रे विशिष्ट राजकीय पक्षाचे समर्थन करतात याबाबत संमिश्र मते आल्याने हे गृहितक काही अंशी यथार्थ आहे असे म्हणता येईल.
- ३) अलीकडे वृत्तपत्रामध्ये सकारात्मक बातम्यांपेक्षा नकारात्मक बातम्यांवर भर दिला जातो. बऱ्याच वृत्तपत्रात गुन्हेगारीच्या बातम्या भडकपणे रंगवल्या जातात हे मत सर्वच वाचकांनी मान्य केले आहे. त्यामुळे हे गृहितक योग्य आहे असे म्हणावे लागते.
- ४) अग्रलेख वाचणाऱ्या वाचकांनी संख्या अगदी कमी आहे. एकूण प्रश्नावल्यांवरून सर्वसामान्य वाचकाचा अग्रलेख वाचनाकडे असणारा कल अगदी कमी दिसतो. त्यामुळे हे गृहितक योग्य आहे असे म्हणता येईल.
- ५) वृत्तपत्रांकडून निरवळ प्रबोधन व मनोरंजन व्हावे ही वाचकांची अपेक्षा आहे. हे गृहितक वाचक व विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नावल्यांच्या आधारे योग्य आहे असे सांगता येईल.

- ६) वृत्तपत्रांनी वेगवेगळ्या पुरवण्या देवून वाचकांची अभिरुची जपावी ही वाढवावी हे वाचकांनी मुळातच गृहित धरले आहे. त्यामुळे आपला हा अंदाज अचूक ठरतो.
- ७) दूरदर्शनचा वृत्तपत्रवाचनावर परिणाम होवून वाचकवर्ग कमी झाला आहे. हे गृहितक एकूण वाचक पाहणीवरून व प्रश्नावलीतील मतावरून फारसे योग्य ठरत नाही कारण दूरदर्शन आले तरी वृत्तपत्र वाचकांच्या संख्येवर फारसा परिणाम झालेला नाही. किंबहुना वृत्तपत्रवाचकांची संख्या आहे तितकीच आहे.
- ८) वृत्तपत्रे दूरदर्शनच्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी जाहिरातींच्या आधीन गेली आहेत हे गृहितकही बऱ्याच अंशी योग्य आहे कारण वाचकांच्या पाहणीनुसार आपल्या सभोवती असलेल्या विविध प्रसारमाध्यमांच्या तुलनेत वृत्तपत्रांनी आपली ताकद विश्वसनियता व प्रभाव टिकवणे गरजेचे आहे. यासाठी आर्थिक ताकदही महत्त्वाची आहे. ही वाढवण्यासाठी जाहिरातीचा आधार घेणे गरजेचे आहे. मात्र नाकापेक्षा मोती जड या नात्याने वृत्तपत्रात मजकुरापेक्षा जाहिरातीना अधिक प्राधान्य दिसत आहेत.
- ९) वृत्तपत्रांचे बाजारीकरण झाल्यामुळे खप वाढवण्यासाठी वृत्तपत्रे चमत्कृतीकडे वळत आहेत हे ही गृहितक यथार्थ आहे असे म्हणावे लागते. वाचक, संपादक व वृत्तपत्रांचे मालक यांच्यामते वृत्तपत्र हा व्यवसाय झाल्याने त्यात प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली. या स्पर्धेत टिकवण्यासाठी जी चढाओढ करावी लागली, आपले वर्चस्व प्रस्थापित करावे लागले. त्यातून काही अनैतिक प्रवृत्ती यात शिरल्या व यातून या अपप्रवृत्ती निर्माण झाल्या.
- १०) अलीकडे पीतपत्रकारितेचे प्रमाण वाढले आहे. सर्वसामान्य वाचक, वार्ताहर, संपादक यांच्या प्रश्नावल्यांचा आढावा घेताना हे गृहितक अगदी योग्य आहे हे जाणवते. वृत्तपत्रांमधील वाढत्या स्पर्धेचे फलित म्हणजे त्यात शिरलेल्या अनिष्ट प्रवृत्ती. या अनिष्ट प्रवृत्तीचाच एक भाग म्हणजे पीत पत्रकारिता, वार्ताहरांना मिळणारा अपुरा मोबदला, लोकांच्या मधला प्रसिध्दीचा हव्यास व सत्ता स्पर्धेतून वाढलेली चुरस, परस्परांवर चिखलफेक करण्याची प्रवृत्ती यामुळे हे प्रमाण वाढले आहे.
- ११) वृत्तपत्राच्या संपादकाला हवे तेवढे स्वातंत्र्य न मिळाल्याने त्यांना मालकांच्या इच्छेनुसार आपल्या विचारांची दिशा ठरवावी लागते. हे गृहितक पूर्णतः यथार्थ म्हणता येणार नाही. कारण काही वृत्तपत्रे आजही संपादकाला वैचारिक स्वातंत्र्य देणारी व निष्ठा सांभाळणारी आहेत. मात्र जी वृत्तपत्रे राजकीय

नेते व भांडवलदारांच्या हातात गेली आहेत. त्यांच्या बाबतीत हे गृहितक मान्य करावे लागते. केसरी सारखे वृत्तपत्र याला अपवाद ठरले आहे

- १२) गेल्या १०-१५ वर्षात वृत्तपत्राचे स्वरूप, हेतू, उद्दिष्टे, धोरणे व विषय यात महत्वपूर्ण बदल होवून वृत्तपत्र वाचकाभिमुख होण्यापेक्षा अर्थाभिमुख झाले आहे हे गृहितक शंभर टक्के खरे आहे असे म्हणावे लागते. वाचक, संपादक व मालक यांच्याकडून घेतलेल्या प्रश्नावलीतून वृत्तपत्राचा व्यवसायाभिमुख दृष्टिकोन स्पष्ट झाला आहे. वृत्तपत्र हे व्रत न राहता व्यवसाय बनला आहे हे स्पष्ट झाले आहे.
- १३) बाजारीकरणाबरोबर वृत्तपत्रांची मानसिकता बदलत चालली आहे हे गृहितक आजच्या पत्रकरितेला योग्य ठरले आहे. आजकाल वृत्तपत्रे गुन्हेगारीच्या बातम्यांना प्राधान्य देतात. गुन्ह्यांचे उदात्तीकरण करून गुन्हेगारांना हिरो ठरवतात. (हर्षद मेहता, अजमल कसाब इ) दहशतवादाच्या बातम्या, खून मारामारीच्या बातम्या जेवढ्या भडक तेवढा खप अधिक असे गणित मांडल्याने प्रस्तुत गृहितक योग्य ठरले आहे.
- १४) वाढत्या स्पर्धेत वृत्तपत्राचा आत्माच हरवला असून ध्येयवाद सोडून तो धंदा बनला आहे. बहुतेक सर्व वाचकांनी संपादकांनी याला दुजोरा दिला आहे. पूर्वी वृत्तपत्र एक व्रत म्हणून चालवत होते. आतामात्र त्यात भांडवलदार व राजकारणी उतरल्याने तो पैसा मिळवण्याचा धंदा ठरला. समाजकल्याण हा त्याचा आत्मा जावून आत्मकल्याण ही स्वार्थी वृत्ती राहिली. त्यामुळे हे गृहितक योग्य ठरले आहे.
- १५) वृत्तपत्रे समाजहितासाठी काही विशेष कार्य करतात हे खरे आहे. हे गृहितक मात्र सर्वस्वी यथार्थ आहे असे म्हणता येईल कारण भूकंप, महापूर, वादळ, दुष्काळ इ. आपत्तीकाळात वृत्तपत्रांनी समाजहितासाठी केलेले कार्य नाकारून चालणार नाही. केसरी, पुढारी, सकाळ, लोकमत यांनी केलेले सामाजिक कार्य लक्षात घेण्याजोगे आहे हे नक्की.

एकूण आपण धरलेल्या गृहितकांची यथार्थता तपासल्यानंतर ती योग्य व उचित आहेत हे जाणवते.

याशिवाय आणखी काही निरीक्षणे या अभ्यासातून निघाली आहेत ती पुढीलप्रमाणे

४.३.२ इतर निरीक्षणे -

संकलीत केलेल्या प्रश्नावल्या आपण वेगवेगळ्या स्तरातील लोकांकडून भरून घेतल्या. या घेताना त्यातून ज्या काही अपेक्षा वाचकांनी, संपादकांनी, वार्ताहरांनी, एजंट व विक्रेते यांनी व्यक्त केल्या त्याचे वर्गीकरण करून प्रत्येकाने मांडलेल्या अपेक्षा योग्य आहेत की अयोग्य याचे परीक्षण केले. यातून जे काही आपणांस जाणवले त्यातून काही ठळक निष्कर्ष आपण काढले. ते निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

- १) आज वृत्तपत्रांचे व्यावसायिकरण मोठ्या प्रमाणावर होते आहे. त्यामुळे मालक व संपादक असे दोन गट निर्माण झाले आहेत. संपादक हा केवळ नोकर अशी मालकांची भूमिका आहे. या बाजारीकरणातून वृत्तपत्राची गुणवत्ता मात्र ढासळते आहे. याचा दूरगामी परिणाम संपूर्ण समाजावर पर्यायाने वाचकांवर होतो आहे.
- २) पूर्वीची वृत्तपत्रे ही एका विशिष्ट ध्येयाने भारावून गेली होती. ती व्रतपत्रे होती. त्यांनी समाजसेवेचे व्रत घेतले होते. परंतु अलिकडे वृत्तपत्राची धोरणे बदलली. त्याचे धंद्यात रूपांतर झाले. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ आपल्या हातात असावा म्हणून भांडवलदार या व्यवसायात आले आणि वृत्तपत्र हे फायदा देणारे उत्पादन अशी भूमिका झाली. यातून गल्लाभरू धोरण निर्माण झाले.
- ३) केवळ पैसा कमावणे हेच धोरण ठेवल्यामुळे वृत्तपत्राच्या मालकांनी पैसा मिळवण्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब केला. प्रसंगी अवैध मार्गही स्वीकारले. नीतीमुल्ये पायदळी तुडवली. त्यामुळे वृत्तपत्राची संख्यात्मक व आर्थिक प्रगती झाली पण दर्जा घसरला.
- ४) परदेशातून विविध प्रसारमाध्यमांनी इंटरनेट, ब्लॉग, फेसबुक अशा अनेक सुविधा आणल्या. अत्यक्षणात जगातील कुठलीही माहिती बसल्या ठिकाणी मिळू लागली. या गतीमान युगात वृत्तपत्रे मागे पडू लागली. जी गोष्ट प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पहायला मिळणार व तेही प्रत्यक्ष घडताना असे असेल तर वृत्तपत्रात वाचण्यासाठी दुसऱ्या दिवशीपर्यंत कोण थांबणार? आजकाल काही परदेशी वृत्तपत्रेही येवू लागली आहेत. त्यांच्या तुलनेत टिकण्यासाठी आपल्या वृत्तपत्रांनी गुणवत्ता व विश्वसनियता निश्चितच सुधारली पाहिजे.

- ५) आजकाल मिडीयाचे प्रस्थ प्रचंड वाढले आहे. लोकांना त्यांचे प्रचंड आकर्षण आहे. अशावेळी वृत्तपत्रांनी त्यांच्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी स्वतःमध्ये योग्य ते गुणात्मक बदल केले पाहिजेत.
- ६) परदेशी वृत्तपत्रांच्या तुलनेत टिकून राहण्यासाठी त्यांनी प्रिंटींग, फोटोग्राफी, पानांची रचना, मांडणी याबद्दलचे आधुनिक तंत्र आत्मसात केले पाहिजे. आज वृत्तपत्राचे शेवटचे पान त्याची मांडणी यात मोठे बदल झालेले आपण पहातो. पण ते करताना ते विधायक ठरतील, समाजहितकारक असतील हे पाहिले पाहिजे.
- ७) वृत्तपत्रांनी सर्वप्रथम स्वार्थी राजकारणापासून दूर राहिले पाहिजे. कोणत्याही राजकीय पक्षाचा, नेत्याचा हस्तक्षेप वृत्तपत्रांच्या कामकाजात होणार नाही याची खबरदारी घेतली पाहिजे. किंबहुना प्रत्येक वृत्तपत्र वैचारिकदृष्ट्या, आर्थिकदृष्ट्या, तात्विकदृष्ट्या स्वतंत्रच असले पाहिजे. कुठल्याही विशिष्ट राजकीय, सामाजिक, धार्मिक प्रणालीच्या अधीन त्याने जावू नये.
- ८) आपल्याकडे आपण केवळ इंग्रजी वृत्तपत्रे घेतो. याचे वाचकही विशिष्ट असतात. त्यांच्या तुलनेत बसण्यासाठी आपल्याला सुधारण्याचा विचित्र अट्टाहास करावा लागतो. असे करण्यापेक्षा आपल्या देशात ज्या प्रादेशिक भाषा बोलल्या जातात त्या भाषेतील वृत्तपत्रे काढली पाहिजेत. गोव्यात पोर्तुगीज, कोकणी, मुंबईत गुजराती, भोजपुरी इ. भाषेतील वृत्तपत्रे काढली पाहिजेत.
- ९) वृत्तपत्रांनी मनोरंजनाबरोबर प्रबोधनाचे महत्वाचे कार्यही तितक्याच सबळपणे केले पाहिजे.
- १०) वृत्तपत्र वाचणाऱ्या वाचकांचे विविध स्तर असतात. प्रत्येक स्तरातील वाचकाची अभिरूची वेगळी असते. प्रत्येकास आपल्या आवडीचे असे काही तरी वृत्तपत्रांनी द्यावे असे वाटत असते व तसे दिलेही पाहिजे. ज्याच्या त्याच्या अभिरूचीनुसार विविध सदरे देताना या लोकांची अभिरूची संपन्न करण्याचा प्रयत्नही वृत्तपत्रांनी केला पाहिजे.
- ११) आज स्पर्धेत टिकण्यासाठी वृत्तपत्रे विविध प्रलोभने दाखवित आहेत. वेगवेगळ्या पुरवण्या, वेगवेगळ्या योजना, क्विझ, बक्षिसे, चित्रस्पर्धा, चित्रकथा कात्रण स्पर्धा, कुपन स्पर्धा अशा स्पर्धाबरोबर लोकमत सखी मंच, सकाळ मधुरा यांच्यातर्फे महिलांसाठी सभासद योजना, त्यांच्यासाठी विविध कार्यक्रमाचे, सहलींचे आयोजन, चित्रपटाची तिकीटे देणे, हळदी कुंकू, वाढदिवस, भेटवस्तू देणे इ. एका विशिष्ट

मयदिपर्यंत ही प्रलोभने ठीक आहेत. पण याने निकोप स्पर्धा न राहता एकमेकांचे पाय ओढणे असली वैरवृत्ती वाढते.

- १२) मध्यंतरी वृत्तपत्रांनी किंमती कमी करण्याच्या विचित्र चढाओढीचा आरंभ केला. ही गोष्ट खरोखरच तिरस्करणीय आहे. त्यातून साध्य काहीच झाले नाही. किंमत कमी केली, पुन्हा वाढवली यात वाचकांच्या डोळ्यात धूळ फेकल्याचा प्रकार झाला. यातून वृत्तपत्रांच्या नुकसानीशिवाय काही साधले नाही. पुन्हा अशाप्रकारची चुरस कधी होऊ नये.
- १३) आज वृत्तपत्रांवर जाहिरातींचे जे प्रचंड आक्रमण झाले आहे त्यामुळे तर त्याचा दर्जा सुमार ठरतो आहे. मीठामुळे पदार्थाची चव वाढते हे खरे आहे पण जेवणात नुसते मीठच वाढले तर काय होईल ? तसे जाहिरातींनी आकर्षकता वाढते, आर्थिक लाभ होतो हे मानले तरी जाहिरातींचा अतिरेक वाचकांना असह्य होतो हे ही तितकेच खरे आहे. काही संपादकांनी याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. ते म्हणतात – वाचकांना वृत्तपत्र माफक किंमतीत हवे असते. वृत्तपत्र छापण्यासाठी येणारा खर्च व त्याची ठेवावी लागणारी किंमत यांचा मेळ घालणे कठीण होते. हा खर्च भरून काढण्यासाठी जाहिराती घेणे क्रमप्राप्त ठरते. असे असले तरी जाहिराती देताना त्या अश्लील असणार नाहीत एवढे तरी पहावे. यातून वाचकांची अभिरूची हीन होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- १४) लोकरूचीच्या नावाखाली आज प्रत्येक वृत्तपत्र विश्वसंचार, विचित्र विश्व यासारखे शेवटचे पान देते. त्याने वाचकाची अभिरूची सकस बनते का ? यात येणाऱ्या बातम्या नवलाईच्या असल्या तरी त्यात सत्य व तथ्य असते का ? त्यात असणारे अश्लील फोटो वाचकांच्या आवडीसाठी असतात की धंदा व्हावा म्हणून ? याचा वृत्तपत्रांनी विचार अवश्य करावा. ब्रिटन, अमेरिका हे देश आपल्यापेक्षा कित्येक शतके पुढे आहेत. पण त्यांची बरोबरी करण्यासाठी आपण आपल्या संस्कृतीचे पाश्चात्यीकरण करतो आहोत हे थांबवले पाहिजे. प्रत्यक्ष वाचकांनी हे आवर्जून सांगितले आहे.
- १५) या माध्यमांनी लोकांच्या विचारशक्तीवर इतका पगडा बसवला आहे की लोकांची स्वतंत्र विचारशक्ती नाहीसी करून ते निष्क्रिय होत आहेत. मी आंधोळीला कोणता साबण वापरावा हे या जाहिराती ठरवतात व अशा जाहिराती लादण्याचे काम ही माध्यमे करत असतात. आपल्या जीवनाची दिशा कोणती असावी हे ठरवण्याचे काम माध्यमांनी करावे हे वाचकांना मान्य नाही.

- १६) आज वृत्तपत्रे गुन्हेगारीच्या बातम्या पहिल्या पानावर एवढ्या भडकपणे देतात की समाजाला प्रश्न पडतो की येथे काही चांगले घडते आहे की नाही ? यासाठी खून, मारामारी, अपघाताच्या बातम्या आतील पानावर देऊन विधायक बातम्या पहिल्या पानावर द्याव्यात.
- १७) संपादक हा नोकर नसून तो एक बुद्धीवादी माणूस आहे याची जाणीव ठेऊन त्याला वैचारिक व तात्विक स्वातंत्र्य दिले पाहिजे आणि संपादकांनीही चार पैशासाठी आपली अस्मिता विकू नये.
- १८) वृत्तपत्रांनी समाजातील सर्वसामान्य माणसाचे वैचारिक, नैतिक व सांस्कृतिक प्रबोधन करावे अशी वाचकांचीच अपेक्षा आहे.
- १९) समाजाच्या / तरूण पिढीच्या अधःपतनाला ही माध्यमेच कारणीभूत आहेत असे समाजातील सुसंस्कृत वर्गाला वाटते आहे.
- २०) वृत्तपत्रांमध्ये ध्येयनिष्ठा, विचारांचा परखडपणा, गुन्हेगारीविरुद्ध लढण्याची ताकद असावी. तसेच सामाजिक आरोग्य सुधारण्याची ताकदही हवी.
- २१) समाजातील काही लोक मात्र सामाजिक अधःपतनास वृत्तपत्रांना जबाबदार धरत नाहीत. उलट वृत्तपत्रे ते रोखत आहेत असे ते म्हणतात.
- २२) वृत्तपत्रांनी इतर माध्यमांशी स्पर्धा न करता आपली स्वतःची प्रतिमा स्वच्छ, सुंदर व पवित्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे वाचकांना वाटते.
- २३) भ्रष्टाचाराविरुद्ध तरूणाईची नवी फळी तयार करण्याचे काम वृत्तपत्रांनी केले पाहिजे. ही जबाबदारी अप्रत्यक्षपणे वाचकांनी वृत्तपत्रावर सोपवली आहे.
- २४) वृत्तपत्रांनी अतिरंजित सदरे बंद करून लो. टिळकांसारखी निर्भीड पत्रकारिता निर्माण केली पाहिजे.
- २५) पेड न्यूज हा जो धंदा सध्या भरभराटीला आला आहे हा बंद करून निःस्पृह पत्रकार निर्माण करण्याचे काम केले पाहिजे.
- २६) वाचकांच्या अपेक्षा पाहताना बहुसंख्य वाचकांना मंत्री लोकांच्या वाढदिवस अंकासाठी जी पानेच्या पाने खर्ची घालतात ते पसंत नाही. एखाद्या कर्तृत्ववान पुरुषाबद्दल लिहताना कद्रुपणा करायचा

आणि ज्यांना गुंडांचे पाठबळ आहे अशा पुढाऱ्यांच्या लांगूलचालनासाठी अखंड अंक खर्ची घालायचा या गोष्टीला त्यांनी उघड विरोध केला आहे.

- २७) सत्यान्वेषण, महिलांच्या प्रश्नावर चर्चा व त्यांच्या प्रश्नाचा पाठपुरावा करण्यात आमची वृत्तपत्रे कमी पडतात असा वाचकांचा आरोप आहे.
- २८) जाहिरातीशिवाय अंक हाती यावे यासाठी वाचकवर्ग वृत्तपत्राची किंमत वाढवून द्यायला तयार आहे. आम्ही मजकूराला किंमत देऊ जाहिरातीची नाही असे त्यांनी बजावले आहे.
- २९) वृत्तपत्रांनी नाट्य, संगीत, नृत्य, चित्र, शिल्प इ. कलांच्या अविष्काराला प्राधान्य द्यावे. याचे विशेषांक काढावे अशी कलावंतांची मागणी आहे.
- ३०) ब्रेकींग न्यूज, स्टिंग ऑपरेशन या प्रकारांना अवास्तव महत्त्व देऊ नये.
- ३१) अश्लील चित्रे, जाहिराती, मजकूर या गोष्टी पूर्णतः टाळाव्यात.
- ३२) नैतिकमूल्ये जपावी.
- ३३) काही वाचकांनी केसरीसारखी संयमी, ध्येयवादी पत्रकारिता नव्याने सुरू होऊन घराघरात पोहोचली पाहिजे असे म्हटले आहे.
- ३४) हिंसा, कामोत्तेजन या व्यतिरिक्त महत्त्वाची मूल्ये माध्यमे देत नाहीत.
- ३५) वृत्तपत्रांमधून विशिष्ट वर्गाचीच विचारसरणी प्रसृत होते आहे ते योग्य नाही.
- ३६) वृत्तपत्रांनी विधायक व सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करावा.
- ३७) खूपदा वृत्तपत्र नियंत्रकाचे हेतू वृत्तपत्रावर बिंबवले जातात. एखादी गोष्ट आहे तशी न दाखवता ती कशी असावी, काय घडावे हे त्याला जसे वाटते ते दाखवले जाते.
- ३८) खूपदा वेळ आली की वृत्तपत्रे 'तो मी नव्हेच' असा विश्वामित्री पवित्रा घेऊन घूमजाव करतात. त्यांनी आपली नैतिक जबाबदारी टाळून पळ काढू नये.
- ३९) वृत्तपत्रादी माध्यमाकडे सृजनशीलतेचा अभाव असल्याने समाजात वैफल्य वाढते आहे.

- ४०) पत्रकार समाजहित पाहण्यापेक्षा व्यवसायातून मिळणाऱ्या लाभावर लक्ष ठेवतात. त्यासाठी स्वतःचे प्रामाणिक मत व्यक्त करण्यास ते स्वतंत्र नसतात. तर कधी माध्यम स्वातंत्र्याच्या गैरवापराने समाजाची नीतीमत्ता धोक्यात येते हे धोक्याचे आहे.
- ४१) वृत्तपत्र ठेवावी तितकी सामाजिक बांधिलकी मानीत नाहीत.
- ४२) समाजाची नैतिकता त्याच्यामुळे धोक्यात आली आहे.
- ४३) आज वृत्त मिळवण्यासाठी पत्रकार चुकीचे मार्ग स्वीकारतात हे समाजाला मान्य नाही.
- ४४) वृत्तपत्रे स्वार्थासाठी राजकर्ते, नेते यांचे लांगूलचालन करतात त्यामुळे निर्भिड मताची मुक्त अभिव्यक्ती होत नाही.
- ४५) मालकाचे हित प्रधान मानणारी वृत्तपत्रे आपली शक्ती समाजासाठी न वापरता मालकहितासाठी वापरताहेत.
- ४६) असे असूनही सामान्य वाचक वृत्तपत्रांना जबाबदार धरत नाही ही शोकांतिका आहे.
- ४७) सांस्कृतिक वर्चस्वाचा सोस, पैशाची हाव, आचारसंहितेचा अभाव, मुक्त अर्थव्यवस्था, बाजारीकरण, कायदे व आदर्शवादाचा अतिरेक यामुळे वृत्तपत्राच्या नीतीमत्तेला धोका निर्माण झाला आहे हेच खरे.
- ४८) वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचे खरे हक्कदार (सामान्य जनता) बाजूला पडून वृत्तपत्र सम्राट - मालक हेच स्वातंत्र्य भोगत आहेत.
- ४९) वृत्तपत्राची नीतीमत्ता टिकवण्यास शासनाने जबाबदारी घेतली पाहिजे.
- ५०) तडजोडवृत्ती, गळेकापू धोरण, स्वशक्ती प्रदर्शन व आत्मसन्मानाचा विसर यामुळे वृत्तपत्राची स्थिती दयनीय झाली आहे.
- ५१) भांडवलशाहीमुळे वृत्तपत्रे मालकाच्या हिताशी बांधील असल्याने त्यांना समाज कल्याणाशी कर्तव्य नाही.

- ५२) पत्रकारांनी आपल्या व्यवसाय, ध्येयाशी इमान राखले पाहिजे. वृत्तपत्रात समाजाभिमुखता आणली पाहिजे. लोकांचा विश्वास गमावू नये. सामाजिक नीतिमूल्ये जपावीत ती मालकाच्या गळी उतरवण्याचे काम पत्रकारच करतील हा लोकांचा विश्वास आहे.
- ५३) जाहिरातदारांच्या ओंजळीने पाणी पिण्याचे थांबविण्यासाठी वाचकांनी वृत्तपत्राचे वाढीव मूल्य देण्याची तयारी दाखवली पाहिजे.
- ५४) या मूल्याच्या अधःपतनास या नियंत्रक शक्ती व बदलते विश्व जबाबदार आहेत. काही अंशी वाचकवर्गही याला जबाबदार आहे कारण कमी पैशात जास्त मिळवण्याची आमची वृत्ती याला कारणीभूत आहे.
- ५५) भांडवलदारांची नफेखोर वृत्ती, जागतिकीकरणाचा रेटा, परकीय संस्कृतीचे आकर्षण, स्वार्थवृत्ती यामुळे सामाजिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. हे भांडवलदार माध्यमांची पावित्र्यता संपवत आहेत. आपल्यावर वर्चस्व गाजवत आहेत व अप्रत्यक्षपणे आपण त्यांना प्रोत्साहन देतो आहे. 'स्वस्तात मस्त' मागतो आहे.
- ५६) म्हणूनच वृत्तपत्रांनी आज कठोर आत्मपरीक्षण करून स्वतःला सुधारण्याची गरज आहे. संवेदनाहीन वाचकांनी आत्मसंवेदना जागवून अपप्रवृत्ती वेळीच उखडून टाकली पाहिजे.
- ५७) वृत्तपत्राच्या या नैतिक पोकळपणाने, सद्य स्थितीने अस्वस्थ झालेले काही लोक जनआंदोलन करण्याची आवश्यकता व्यक्त करताहेत. पण अशाची संख्या कमी आहे. अधिकार, सत्ता, संपत्ती व साधनापासून वंचित असलेल्या बहुजनांच्या हितासाठी कुणीतरी बंडाची तुतारी फुंकणे गरजेचे आहे.
- ५८) जनहिताच्या हेतूने ज्याचा पाया घातला ते वृत्तपत्र माध्यम आज समाजकल्याणाची तमा नसणाऱ्या, अन्यायी, स्वार्थी लोकांचे होणे हेच या लोकशाहीचे दुर्दैव आहे. माध्यम सामर्थ्याचे अपयश आहे. विधायकतेचा पराभव आहे.
- ५९) वृत्तपत्र स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी, ते समाजाभिमुख करण्यासाठी या मूठभर स्वार्थी भांडवलदारांच्या हातून काढून घेतले पाहिजे. जे समाजाचे, समाजहिताचे आहे ते समाजाच्या हातातच ठेवले पाहिजे. यासाठी सुशिक्षित, उच्चशिक्षित लोकांनी लढा उभारला पाहिजे हे कळते पण वळत नाही ही आमची स्थिती आहे.

- ६०) वृत्तपत्राच्या मुक्तीलढ्यासाठी बुद्धीवंत, तज्ञ लोकांनी यावर नियंत्रण ठेवणारा गट स्थापन केला पाहिजे. 'जनअंकुश गट' 'सूज्ञवाचक संघ' स्थापून एक दबाव निर्माण केला पाहिजे. असे झाले तरच पूर्वीसारखी ध्येयवादी, लोकहितरक्षक पत्रकारिता निर्माण होऊ शकेल.
- ६१) समतोल, निष्पक्ष कोणावरही अन्याय न करणारे वृत्त ही बातमी मानली पाहिजे. मानवी भल्यासाठी प्रयत्न, अधिकांचे अधिक कल्याण व दुर्बलांना संरक्षण, व्यापक समाजहिताचे रक्षण करणारी पत्रकारिताचे चिरंतन टिकते.
- ६२) आर्थिक प्रश्न, विश्वासाहता, माध्यामांची नीतीमत्ता, आचारसंहितेचे पालन ही वृत्तपत्रापुढची महत्वाची आव्हाने आहेत. म्हणून त्याचे स्वरूप मनोरंजनात्मक व बाजारू करून नीतिमूल्ये टाकणे हे चुकीचे आहे.
- ६३) लोकशिक्षण, माहिती देणे, सामाजिक क्रांती, विचारप्रवर्तनाचे महत्वाचे साधन जाहिरातीच्या ढिगाऱ्यात दबलेले, खाजगी जीवन उध्वस्त करणारे, आपली मते इतरांवर लादणारे व खोबरं तिकड चांगभल करणारे असू नये.
- ६४) वृत्तपत्र हे माध्यम लोकांना आधार, मनोबल देणारे असावे. त्याची दहशत असू नये. आज वृत्तपत्र नीतिमूल्याबाबत ठणठणपाळ असणारे झाले आहे.
- ६५) वृत्तपत्राचे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे सर्वोच्च मूल्य मानले जात होते. त्यातून एक विवेक विचार पूर्ण जग निर्माण करण्याची मुभा होती. आज याउलट स्थिती आहे. आज हे माणसाचे माणसांनी लबाडीने सामाजिक राजकीय रुपांतर करणारे, स्वतःशी लबाडी करायला शिकवणारे माध्यम बनू पाहत आहे. (युनेस्को अहवाल - अँपेलो)
- ६६) वृत्तपत्रात गुन्हेगारीच्या बातम्या देणे म्हणजे त्याचे गुन्हेगारीकरण झाले असे म्हणता येणार नाही. मात्र त्या देतांना त्याची मांडणी कशा पध्दतीने कराता हे महत्वाचे ठरते. अशा बातम्यांना अतिरंजित रूप न देता संयमीत पध्दतीने त्या दिल्यास त्या विधायक ठरतात. (दत्तात्रय कुलकर्णी - मुख्य उपसंपादक, दै. पुण्य नगरी, सांगली)

- ६७) संपादकांनी विविध वयोगटाचे व अभिरुचीचे वाचक समाधानी होतील असे लेखन द्यावे. त्याने आपला टारगेटेड वाचक पक्व करून त्याची अभिरुची संपन्न करावी व त्याला हवे ते द्यावे.(मंगेश मंत्री –तरुण भारत)
- ६८) संपादकाला स्वातंत्र्य असले तरी मार्केटमधल्या अनिष्ट स्पर्धा व मार्केटिंगच्या गोम्स यात वाचकांचे हित सांभाळण्यासाठी त्याला जी कसरत करावी लागते ती करावी लागू नये कारण अस्थिर मानसिकतेचा संपादक वाचकांचे पूर्ण समाधान करू शकत नाही. (मंगेश मंत्री –तरुण भारत)
- ६९) स्पर्धेत टिकण्यासाठी आधुनिक छपाई यंत्र, अद्ययावत साधने याच्याबरोबर मनुष्यबळ प्रशिक्षित करून नेटवर्क बळकट केले पाहिजे. केबीनमध्ये बसून पत्रकारिता चालविण्यापेक्षा वाचकांच्या अपेक्षा, मते जाणून घेण्यासाठी सतत त्यांच्या संपर्कात राहिले पाहिजे. (मंगेश मंत्री –तरुण भारत)
- ७०) समाजाला उपयोगी कामे कागदोपत्री न करता तरुण भारतमधील सर्व कर्मचाऱ्यांनी जसे नेत्रदानाचे फॉर्म भरून देउन स्वतःपासून कामाची सुरुवात केली असे आदर्श प्रत्येक दैनिकाने निर्माण केले पाहिजेत. (मंगेश मंत्री –तरुण भारत)
- ७१) वार्ताहराच्या संदर्भात जी पीतपत्रकारिता वाढत चालली आहे ती बऱ्याच अंशी खरी असून या संदर्भात वाचकांनीच आवाज उठवला पाहिजे. मात्र भ्रष्टाचाराचा पर्दाफाश करणारे जे धाडसी पत्रकार आहेत त्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबाच्या संरक्षणाची जबाबदारी समाजानेच पुढे होऊन घेतली पाहिजे. (वार्ताहर तरुण भारत मोहन कांबळे, अ. लाट)
- ७२) टि. व्ही. मुळे आजच्या वाचकवर्गावर परिणाम झाला आहे. मात्र टि.व्ही वर जी विश्वासाहता मिळत नाही ती वृत्तपत्रे देतात. त्यामुळे हा विश्वास वृत्तपत्रांनी टिकवला पाहिजे. (वृत्तपत्र एजंट एस.टी. बुक स्टॉल - बी.एम. नाईक, सांगली.)
- ७३) वृत्तपत्रविक्रीमध्ये एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे वाचकांना भडक बातम्या असलेले दैनिक आवडते. कित्येकवेळा वाचकांच्या आवडीनिवडी संपादकापर्यंत पोहोचवणे गरजेचे असते. परंतु, मालक, संपादक यांच्याशी संपर्क फार कमीवेळा येतो. त्यामुळे यासाठी वृत्तपत्र विक्रेते, मालक व संपादक यांच्यात सतत संपर्क राहिला पाहिजे. खपाच्या दृष्टीने महाराष्ट्र टाइम्स, लोकसत्ता यापेक्षा सकाळ, लोकमत, पुढारी यांचा खप आहे. अलिकडे संध्यानंदचा खप वाढतो आहे. मात्र या साऱ्यात

विक्रेत्यांच्या भवितव्याचा कुणी फारसा विचार करित नाही. (भालचंद्र लिमये आदर्श एजन्सी, विश्रामबाग.)

विविध निष्कर्षाचा उहापोह केल्यावर वृत्तपत्रांच्याकडून वाचकांच्या बदलणाऱ्या अपेक्षा काय आहेत याची पूर्ण कल्पना येते. तथापी या संदर्भात काही महत्वाच्या शिफारशी वाचकांकडून आलेल्या आहेत त्यांचा विचार केल्याशिवाय हा विषय परिपूर्ण होणार नाही.

४.४ शिफारशी -

१. वृत्तपत्रांनी आपली गुणवत्ता टिकवायची असेल तर जाहिरातींच्या विळख्यातून बाहेर येणे गरजेचे आहे. अत्यंत दर्जेदार असे वृत्तपत्र कितीही वैचारिकदृष्ट्या प्रगल्भ असले तरी जर त्याचे विचार जाहिरातींच्या ढिगाखाली दबले जात असतील तर ते पूर्णतः चूकीचे ठरेल. केवळ पैशासाठी वृत्तपत्रांनी जाहिरातींची गुलामी पत्करणे हे सामाजिकदृष्ट्या घातक ठरणार आहे. म्हणूनच प्रथम जाहिरातमुक्त होउन स्वतंत्र्य विचारांचा श्वास घ्यावा.

२. सत्याचा पाठपुरावा, नीतीमूल्यांचे पालन इ. नीतीतत्वांचे अवमूल्यन होणार नाही याची वृत्तपत्रांनी खबरदारी घ्यावी.

३. वृत्तपत्रांची सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे तिची आचारसंहिता. या आचारसंहितेतील मूल्ये व संकेत यांचे काटेकोर पालन करून समाज व राष्ट्रबांधणीत मोलाचे योगदान द्यावे.

४. वृत्तपत्राची किंमत कमी ठेवणे आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नाही त्यामुळे जाहिरातींच्या आधीन जावे लागते. तथापी सूज वाचक जाहिरातमुक्त वृत्तपत्रासाठी अधिक किंमत मोजायला तयार आहे याचा आवर्जून विचार व्हावा.

५. अलिकडे खप वाढविण्यासाठी वृत्तपत्रे गुन्हेगारीच्या बातम्या अधिक भडक पद्धतीने पहिल्या पानावर घालतात. तसे न करता चांगल्या घटनांच्या विधायक बातम्या पहिल्या पानावर घालून गुन्हेगारीच्या बातम्यांसाठी आतले एखादे पान ठेवावे. म्हणजे समाजात काहीतरी चांगले घडते आहे असा विश्वास लोकांना वाटू लागेल. गुन्हेगारीच्या बातम्या देतानाही अशा पद्धतीने द्याव्यात की त्यातून गुन्हेगारीवर

प्रकाश पडेल पण बालमनावर विपरीत परिणाम होणार नाही. ना. जयंतराव पाटील यांनी स्वतः ही शिफारस केली आहे.

६. अलिकडे वृत्तपत्राचा खप वाढवण्यासाठी नटनट्यांची अर्धनग्न छायाचित्रे घालण्याची फॅशन आली आहे. या संदर्भात वाचकांच्या प्रतिक्रिया नोंदवल्या आहेतच. तरीही अनेक वाचकांनी आवर्जून सांगितलेली महत्वाची सूचना म्हणून ही शिफारस दिली आहे ती म्हणजे अशी चित्रे घालून खप वाढवण्यापेक्षा वाचकांची अभिरूची सकस तयार करून त्यांना वृत्तपत्र घेण्यास प्रवृत्त करावे.

७. परदेशात निघणाऱ्या काही वृत्तपत्रप्रमाणे आपल्याही वृत्तपत्राने प्रत्येक वाचकाच्या आवडीचे एक पान अशी बहुपानी वृत्तपत्रे काढण्याचा प्रयोग करून पाहण्यास हरकत नाही. त्यामुळे सर्वच वयोगटातील, व्यवसायातील वाचकांना त्यांच्या अभिरूचीनुसार वैचारिक खाद्य मिळू शकेल.

८. अलिकडे प्रायोजकतेचे एक लोण या क्षेत्रात आले आहे. आपल्याला कोणतीही गोष्ट अल्प किंमतीत घेण्याची जी सवय लागली आहे त्याची परिणती म्हणून प्रायोजकाच्या ओंजळीने पाणी पिण्याचे दिवस माध्यमांवर आले आहेत. यातून अनागोंदी व मूल्यहीनता पसरते आहे. त्यापेक्षा सहकारी तत्वावर उभारणी करून आपली स्वायत्तता माध्यमांनी टिकवून ठेवावी हे अधिक चांगले ठरेल.

९. अलिकडे टी.आर.पी. च्या अधीन जाऊन जी विचित्र स्पर्धा चालू आहे, जो तो आपला खप अधिक दाखवण्यासाठी पहिल्या पानवर आलेख दाखवतो आहे. यातून 'तूही खाऊ नको व मीही खाणार नाही' अशी परिस्थिती आली आहेत. आपआपसांत भांडत बसून तिसऱ्याचा लाभ करून देण्यापेक्षा सर्व वृत्तपत्रांनी एकमेकांच्या विचाराने सौजन्याने आपली प्रगती करावी.

१०. भावी काळात लोकमान्य टिळक, आगरकर व आचार्य अत्र्यांसारखे निर्भिड पत्रकार तयार व्हावेत. 'केसरी' सारखी व्रतस्थ वृत्तपत्रे समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचावीत व त्यांनी सामाजिक प्रबोधनाचे, मूल्यसंवर्धनाचे कार्य पवित्र यज्ञाप्रमाणे पूर्ण करावे.

११. वृत्तपत्रांनी कुठेही सत्याचा विपर्यास करू नये. अमेरिकन वृत्तपत्रांनी 'वॉटरगेट' प्रकरण, सद्दाम हुसेन प्रकरण, लॅटीन अमेरिकेत मारलेल्या पोलिश धर्मोपदेशकाच्या मृत्यूचे प्रकरण यात राज्यकर्त्यांच्या बाजूने राहण्यासाठी सत्याचा विपर्यास केला तसा विपर्यास करू नये.

१२. दरवर्षी प्रत्येक माध्यमाने लोकांकडून आपले कठोर परीक्षण करून घेतले पाहिजे व सत्यनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ लोकसेवक ही बिरूदे मिळवण्यास आपण योग्य आहोत का ? याचा तपास केला पाहिजे. (नॉम चॉम्स्की)

१३. या सर्व शिफारसींमध्ये अत्यंत महत्वपूर्ण अशी एक शिफारस महिला वर्गाकडून आली आहे ती म्हणजे आज वृत्तपत्रात महिलांच्या प्रश्नावर चर्चा होतात पण त्या केवळ वरवरच मर्यादित राहतात. त्याचा सखोल विचार होऊन त्यातून काही निश्चित फलित मिळवण्यासाठी महिलांनी एखादे स्वतंत्र फक्त महिलांचे प्रश्न मांडणारे वृत्तपत्र चालवावे. 'खबर लहरीया' हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. अशा प्रकारचे वृत्तपत्र महिलांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढून त्यांना न्याय मिळवून देणारे असावे. कासेगावमधील सौ. गेल ऑम्बेट (पाटणकर) यांनी 'वीरांगना' हे दैनिक १९८८ - १९८९ साली यशस्वीरीत्या चालवले होते. स्त्रीवादी दैनिक म्हणून त्याचे वेगळेपण होतेच. मात्र आर्थिक अडचणींमुळे ते बंद पडले.

४.५ उपसंहार -

प्रस्तुत प्रबंधात आपण वृत्तपत्राकडून वाचकांच्या बदलत्या अपेक्षांचा सविस्तर उहापोह केला आहे. वाचक व संपादक यांच्यात वृत्तपत्र विक्रेते हा महत्वाचा दुवा असतो. पण तीनही घटक एकत्र येऊन आपल्या गरजा, मागण्या यावर विचार करत नाहीत. त्यामुळे वाचकांच्या नेमक्या अपेक्षा काय आहेत हे वृत्तपत्रांना कळत नाही व वृत्तपत्रे आपल्याला काय देऊ इच्छितात हे वाचकाला समजत नाही. वाचक व वृत्तपत्र यांच्यात कुठेतरी सुसंवाद निर्माण व्हावा व पत्रकारितेला विधायक वळण मिळावे. यासाठी संशोधनाचा हा विषय निवडला होता.

या निमित्त्याने विविध वयोगटाच्या, वर्गाच्या, व्यवसायाच्या वृत्ती प्रवृत्तीच्या वाचकांशी मला संवाद साधता आला. तसेच केसरी, सकाळ, तरुण भारत, पुढारी, लोकमत, पुण्यनगरी, जनप्रवास, ललकार या वृत्तपत्रांच्या संपादक, उपसंपादकांशी, पत्रकारांशी, वार्ताहरांशी तसेच, वृत्तपत्र एजंट व विक्रेत्यांशी संपर्क आला. त्यांच्याबरोबर विचारविनिमय करण्याची संधी मिळाली व आपण निवडलेल्या विषयांची व्याप्ती बरीच मोठी असल्याचे लक्षात आले. लाखो वाचकांपैकी केवळ ४०० वाचकांशी संवाद साधून त्यावरून निष्कर्ष काढताना संशोधनाच्या मर्यादा जाणवल्या. मात्र या संशोधनात मांडलेले विचार व निष्कर्ष हा या

विषयाचा एक भाग आहे. यावर अजूनही बरेच काही विचारमंथन होवू शकेल व ते भविष्यकाळात व्हावे अशी अपेक्षा आहे.

यातून जे काही निष्कर्ष काढले आहेत ते वृत्तपत्रांना निश्चितच उपयुक्त ठरतील अशी आशा आहे. पत्रकारितेच्या क्षेत्रात जे विद्यार्थी नव्याने संशोधन करीत आहेत त्यांना या निष्कर्षाचा फायदा होईल अशी आशा आहे.

सदर संशोधन करताना मनुष्य स्वभावानुसार काही उणीवा, त्रुटी राहिल्या असल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्या असल्यास सुधारण्याचा प्रयत्न मी करेनच. वाचक, पत्रकार, संपादक व वृत्तपत्रे यांच्यामध्ये सुसंवादाचा एक धागा ओवून त्यांच्यात एकसूत्रता, समन्वय साधण्यासाठी हे संशोधन निश्चितच उपयुक्त ठरेल.